Süryani Resim Sanatının Sanat Tarihine Katkısı: Resimli El Yazmaları (6.-13. yy)

The Contribution of Syriac Painting Art to the History of Art: Illustrated Manuscripts (6th–13th Centuries)

Necla KAPLAN*

Abstract

This study aims to examine the paintings in manuscripts belonging to the Syriac world within the framework of artistic style and interaction within the context of the discipline of Art History. The dynamics of change and transformation will be discussed along with how important themes of Christian iconography were handled in these manuscripts, which emerged in various times and geographies from the sixth to the thirteenth century. Due to the wide geographical scope and historical continuity of the subject, this research is of a general evaluation nature. The literature of Syriac manuscripts was scanned, and both stylistic and socio-cultural interactions were focused on through selected examples related to Christian iconography. In this way, a methodological approach is presented to explain the multicultural structure of Syriac art.

Syriac studies gained intensification with the interest of Western researchers, especially between the 17th and 19th centuries. These studies, blended with contemporary disciplines such as codicology, paleography and digital humanities, formed the basis of modern Syriac research. In the 20th century, illustrated manuscripts began to be addressed within the discipline of art history through topics such as iconography, style analysis and production context. However, in these studies, Syriac paintings have generally been evaluated as local works under the influence of dominant cultures such as Byzantine, Arab and Seljuk; their original identity has not been emphasized enough.

In this study, it is aimed to draw attention to the position of Syriac art in art history by examining examples of Syriac paintings produced in the context of early Christianity and the Middle Ages Islamic world. In addition, it is emphasized that the cultural interactions that were effective in the formation of this art form constitute a synthesis. As a result, the original visual repertoire that Syriac artists created by feeding on different cultural traditions while adhering to the Christian tradition constitutes the basic argument of this article.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, neclakaplan21@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2471-9947

Süryani resim sanatının varlığına dair farkındalığımın oluşmasına katkı sağlayan, benim bu konuya yönelmemi tavsiye ederek vesile olan değerli hocam Prof. Dr. Bedia Yelda Olcay Uçkan'a minnet dolusu şükranlarımı sunuyorum.

Giriş

Bu çalışma, Süryani dünyasına ait el yazmalarındaki resimleri, sanatsal üslup ve etkileşim çerçevesinde Sanat Tarihi disiplini bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Altıncı yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar uzanan süreçte, çeşitli zaman ve coğrafyalarda ortaya çıkan bu el yazmalarında Hristiyan ikonografisinin önemli temalarının nasıl işlendiği, değişim ve dönüşüm dinamikleriyle birlikte ele alınmaktadır. Konunun geniş coğrafik ve tarihsel kapsamı nedeniyle bu araştırma, genel bir değerlendirme niteliğindedir. Çalışmada; Süryani el yazmaları literatürü taranmış, Hristiyan ikonografisinde bilinen sahneleri içeren 6. ve 13. yüzyıl aralığından örnekler seçilmiş ve bu örnekler üzerinden Süryani el yazma resim sanatı hem üslupsal hem de sosyo-kültürel etkileşimler bağlamında araştırılmıştır. Bu sayede, Süryani sanatının çok kültürlü yapısını açıklamaya yönelik metodolojik bir yaklaşım sunulması amaçlanmaktadır.

Sanat tarihi bilimi, farklı kültürlerin sanat üretimlerini ve bunların etkileşimlerini inceleyen disiplinler arası bir alandır. Bu bilim dalı, yalnızca görsel sanatları değil, aynı zamanda bu sanatların toplumlarla olan etkileşimini ve tarihsel bağlamını anlamaya yönelik kapsamlı bir disiplindir. Yani Sanat tarihinin her bir alanı, insanoğlunun tarihsel süreç içinde ürettiği eserlerin estetik anlayışını, rolünü, işlevini ve kültürel önemini açığa çıkarmayı hedefler. Bu açıdan sanat tarihi, beşeri bir bilimdir. Minor (2017)'a göre; *Beşeri bilimler, sadece münferit sanat ve edebiyat yapıtlarını incelemez, sürecin kendisiyle de ilgilenir: "İnsan sanatı nasıl okur, sanata nasıl bakar, sanattan ne anlar, sanattan nasıl zevk alır?" gibi soruların yanıtını arar.*[1] Bunun yanı sıra tarih boyunca ortaya konan ürünler; sadece sanat yapıtları değildir, aynı zamanda belirli görevleri olan, çeşitli gereksinimleri karşılamak için üretilmiş eserlerdir. Bu nedenle geçmiş döneme ait eserlerin hangi amaçla yapıldığının bilinmesi geçmişin sanatını

[1] Minor 2017, 19.

anlamamızı ve dönemi doğru değerlendirmemizi sağlayacaktır.[2]

Zengin tarihsel dokuya sahip Türkiye coğrafyası, birbirini izlemiş ya da birlikte yaşamış çeşitli kültür tabakalarından oluşmaktadır. Bu durum Türkiye'yi kültürel ve tarihsel zenginliği olan bir mozaiğe dönüştürmektedir. Bu kapsamda Hristiyan dünyası ve sanatı için bu coğrafya önemli bir kaynak konumundadır. Nitekim Doğu Roma (Bizans) sanatı, Sanat tarihine sayısız eserler kazandırmıştır. Tarihsel arka planı Asurlara kadar dayanan ve günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Hristiyan Süryaniler de bu kazanımın bir parçasıdır. Birinci yüzyılda bugünkü Filistin bölgesinde ve daha sonra Akdeniz havzasında çeşitli azınlıklar tarafından gelişen Hristiyanlık inancı, dördüncü yüzyılda Romalıların resmi dini olmuştur.[3] Ancak ilk kilise Antakya'da oluşmuş[4] ve ilk resmi konsil de İznik'te toplanmıştır.[5] Genel olarak oluşturulmuş kanı ise erken Kilise tarihinin Roma İmparatorluğuyla oluşturulduğuna dair görüştür.[6] Fakat bu görüşün aksine, Süryanilerin birinci yüzyıldan beri Hristiyanlığı benimsemeye başladığı[7] ve dini yayma görevinde aktif oldukları bilinmektedir.[8] Bununla birlikte Yunan/Helen, Roma, Bizans (Doğu Roma), Sasani (Pers) ve İslam Devletleri, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi sanat geleneklerinden etkilenerek kendine özgü bir görsel kültürü geliştirmişlerdir. Ezcümle, Orta Doğu'nun köklü Hristiyan topluluklarından bir tanesi olan Süryaniler, uzun tarihi süreçte pek çok medeniyetten ve kültürden etkilenmişlerdir. Nitekim Tarihleri boyunca farklı devletler ve kültürler içinde yaşadıkları

[2] Gombrich 2017, 39.
[3] Duygu 2023, 53, 106-107.
[4] Malik 2012, 61.
[5] İznik Konsilinin tarihsel arka planı için bkz., Kaçar 2002, 1-18.
[6] Bu görüşün "Kilise Tarihi" yazarı Kaisareialı Eusebios kaynaklı olduğu ve tarihçilerin de bu görüşü benimsediği vurgulanmaktadır bkz., Brock 1994, 70.
[7] Hayes 2002, 61-64; Malik 2012, 61-62.
[8] Malik 2012, 93-104.

için Süryani kültürü tipik bir temas kültürü olarak nitelendirilmektedir.[9]

Süryanilerin uzun bir tarihsel süreç boyunca varlık göstermesi, sanatlarının kronolojisinin de oldukça geniş bir zaman aralığına yayılmasına neden olmuştur. Bu nedenle, bu çalışma özellikle Bizans İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü MS 324–1453 yılları ile İslam dünyasının etkili olduğu 7. ve 13. yüzyıllar arasındaki dönemde üretilmiş el yazmalarına odaklanmaktadır. Çalışma kapsamında çeşitli kütüphane ve kataloglarda yer alan el yazmaları incelenmiş; literatürdeki mevcut araştırmalar doğrultusunda seçilen örnekler üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Süryanilerin, coğrafi dağılımı dikkate alındığında Tur Abdin, Mardin, Diyarbakır, Irak, İran, Suriye ve Lübnan'da yoğun yaşadıkları görülmektedir. Süryanilerin tarih boyunca bu coğrafyalarda ürettikleri ve günümüze miras bıraktıkları tarihi eserleri incelenmeye değer niteliktedir. Süryanilerin zanaatkârlığını ortaya koyan ve araştırılmayı hak edecek nitelikte el yazmalar, mozaik, mimari, dokuma, taş ve telkâri gibi pek çok sanat eseri ürünleri bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada sadece el yazmalarında bulunan Süryani resim sanatı irdelenecektir.[10] Süryani resim sanatı, Doğu Hristiyan geleneğinin zengin ikonografik mirasının temel bileşenlerinden bir tanesidir. Buna karşın, Batı merkezli sanat tarihi yazımında yeterince temsil edilmediği söylenebilir. Bu bağlamda önemli ancak yeterince incelenmemiş bir alan olarak Süryani sanatı hâlâ araştırılmayı bekleyen pek çok bilinmezliği barındırmaktadır. Genel gözlemlerimle sınırladığım bu çalışma, Süryani sanatının sanat tarihi yazını içindeki yerini,

[9] Briquel-Chatonnet 2019, 253.

[10] Daha önce yayınlanmış resimler, metin içinde referans gösterilerek kullanılmıştır.

tarihsel gelişimi ve araştırma yöntemleri bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ancak daha kapsamlı el yazması külliyatı araştırıldığında bu konu daha da genişletilebilir.

Çalışmada, erken Hristiyanlık ve Orta Çağ İslam dünyası içinde üretilmiş Süryani resim örneklerini inceleyerek, Süryani sanatının sanat tarihi içindeki konumuna dikkat çekmek hedeflenmektedir. Ayrıca, bu sanatın oluşumunda etkili olan kültürel etkileşimlerin bir sentez oluşturduğu vurgulanmaktadır. Sonuç olarak, Süryani sanatçıların Hristiyan geleneğine bağlı kalırken farklı kültürel geleneklerden beslenerek oluşturdukları özgün görsel dağarcık, bu makalenin temel savını oluşturmaktadır.

1. Süryani Resim Sanatı Üzerine Literatür

Süryani resim sanatının varlığının anlaşılması ve öğrenilmesi, uzun bir araştırma silsilesinin sonucunda meydana gelmiştir. Süryaniyat çalışmaları, özellikle 17. ve 19. yüzyıllar arasında Batılı araştırmacıların ilgisiyle yoğunluk kazanmıştır. Kodikoloji, paleografi ve dijital beşeri bilimler gibi çağdaş disiplinlerle harmanlanan bu çalışmalar, modern Süryanistik araştırmaların temelini oluşturmuştur. 20. yüzyılda ise resimli el yazmaları, ikonografi, stil analizi ve üretim bağlamı gibi konular üzerinden sanat tarihi disiplini içinde ele alınmaya başlanmıştır. Ancak bu incelemelerde, Süryani resimleri genellikle Bizans, Arap ve Selçuklu gibi hâkim kültürlerin etkisi altında yerel eserler olarak değerlendirilmiş; özgün kimliği gölgelenmiştir. Süryani dünyasına ait resimlerin ve dekoratif bezelemelerin tarzının ne olduğunun sorgulanması ve araştırılması bağlamında Sanat Tarihi bilim dünyasının dikkatini çekmesi en erken 20. yüzyılın ortalarından sonraki çalışmalara dayanmaktadır. Bu kapsamda, Süryani yazmaları ve resimli örneklerinin araştırılması ve incelenmesi konusunda oluşmuş literatürü iki ana başlık altında açıklamak mümkündür: "Süryani metinlerini toplama, kataloglama ve analiz etme çalışmaları" ile "Süryani

resimli elyazmalarının incelenmesi, resim kökeninin ve üslubunun araştırılması çalışmaları".

1.1. Süryani metinlerini toplama, kataloglama ve analiz etme çalışmaları

Erken Hristiyanlık (Geç Antik Çağ) ve Orta Çağ dünyasının tanığı olan Süryanilerin tanınması hem Hristiyan sanatı, hem de Anadolu sanat tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu kapsamda Süryani el yazmaları en önemli eserlerdir. Nitekim sayıları on binleri aşan Süryani el yazma nüshaları, içerdikleri metinlerin çeşitliliğine ve dönem kaynağı niteliğine sahip olması nedeniyle araştırmacıların birincil başvuru kaynağı olmuştur.

Süryani sanatının en önemli belgeleri olan el yazmalarının incelenmesi, Batılı bilim insanları, misyonerler ve oryantalistlerin Süryani metinlerini toplamaya ve analiz etmeye başladığı erken modern dönemde başladı. En erken araştırmalar ve yayınlar, 17. ve 19. yüzyıllar arasında ortaya çıktı ve bunlar ayrı bir akademik disiplin olarak Süryani çalışmalarının temellerini attı. Süryani literatürü alanında yapılmış ilk ciddi araştırma Fransız yazar Eusebe Renaudot'a (1646-1720) atfedilmektedir.[11] Süryani el yazmaları üzerine yapılmış diğer araştırmalar, Roma, Londra ve Paris'teki koleksiyonlara erişimi olan Avrupalı bilim insanları tarafından yürütülen, öncelikle, filolojik ve metinsel

[11] Duygu 2016, 34.

çalışmalardı. Örneğin, Roma'daki Medici Oriental matbasında[12] çalışan ve Süryanice metinlerle ilgilenen en eski Avrupalı bilim insanlarından biri Giovanni Battista Raimondi'dir[13] (yaklaşık 1536-1614). Bununla birlikte, Giuseppe Simone Assemani (1687-1768) ve akrabaları[14] Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan Süryanice el yazmalarının kataloglanması ve analiz edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Nitekim onların bu çalışması bugün de Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana'da (1719-1728) bulunan Süryanice ve diğer Doğu Hristiyan el yazmalarının anıtsal bir kataloğudur. Bunun yanı sıra, Johann David Michaelis (1717-1791), İncil ve kilise babalarına ait Süryanice metinler üzerine filolojik araştırmalar yürütmüştür.[15] Paul de Lagarde (1827–1891) Süryani Eski ve Yeni Ahit metinlerinin eleştirel baskılarını yayınlamıştır.[16] William Cureton (d.1808–ö.1864)[17] Süryanice dörtlü İncil'in çok eski bir incelemesinin kalıntılarını (1858) yayınladığı çalışması Süryanice İnciller'in en eski metinsel analizlerinden bir tanesidir.[18] Eberhard Nestle (d.1851–ö.1913), Peşitta[19] ve diğer Süryanice İncil geleneklerinin

[12] Floransa Devlet Arşivi'ndeki Miscellanea Medicea'nın (Misc. Med.) 717 ila 722 numaralı klasörleri, 1584'te Papa Gregory XIII'ün himayesinde Kardinal Ferdinando de' Medici (daha sonra Büyük Dük Ferdinando I) tarafından Doğu dillerinin basımı için kurulan bir matbaa olan Typographia Medicea ile ilgili belgeler içerir bkz., Farina 2018, 52-72.

[13] Medici Matbaasının tüm faaliyetlerinin bilimsel direktörü ve küratörü, Typographia'yı kuruluşundan ölümüne kadar yöneten matematikçi ve oryantalist Giovanni Battista Raimondi'ydi (Napoli?, 1536 civarı-Roma, 1614). Raimondi metinleri incelemiş, düzenlemiş ve basılı yayınlar için model görevi görecek el yazması kopyalarını hazırlamıştır. Ayrıca Typographia'nın tüm baskılarının her aşamasını denetlemiş ve projede yer alan tüm kişilerin çalışmalarını koordine etmiş olduğu bilinmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz., Farina 2018, 53.

[14] Assemani (Ed.) 1719; Assemani'nin tüm çalışmalarının listesi için bkz., https://syri.ac/bibliography?f%5Bauthor%5D=193 (Erişim Tarihi: 18.03.2025).

[15] Özellikle bkz., Michaelis, 1984; Ayrıca, Yeni Ahit'in o güne kadar bilinmeyen bir Süryanice yorumu olan 1030 tarihli "Süryani Lectionarium (Codex Vaticanus XIX)" yazmasını Suriye keşifleri arasında buluğundan bahsetmektedir. Michaelis, 1782, s.126.

[16] Lagarde, 1892.

[17] Brock 2011, 109.

[18] Cureton, 1858.

[19] Süryanice bir sözcük olan Peşitta (pşitta), "Basit" ve "tek" anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda 2. yüzyılda İbraniceden Süryaniceye çevrilmiş Eski Ahit ve Yeni Ahit metninin 4. yüzyılda yapılmış Süryanice İncil versiyonudur bkz., Akalın ve Duygu 2017, 46-47.

metinsel çalışmasına katkıda bulunmuştur.[20] William Wright (1830–1889), British Museum'daki Süryani el yazmaları kataloğu'nu (Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum, 1870–1872) yayınlamıştır.[21] Bu çalışma, alandaki ilk sistematik çalışmalardan bir tanesidir. Ancak resimli el yazmalarının varlığını belgeleyen bu katalog, sanat tarihsel değil, betimleyici ve filolojik bir çalışmadır. Anton Baumstark (d.1872–ö.1948), Süryani ayin metinlerinin gelişmiş karşılaştırmalı çalışmalarını yaparken el yazmalara da değinmiştir.[22] Julius Assfalg (1919–2001) kitabında (1963) Almanya'da bulunan Süryanice 115 el yazmanın da yer aldığı Doğu el yazmalarını kataloglamıştır.[23] Adolf Harnack (1851–1930) ve Theodor Zahn (1838–1933) gibi erken dönem Hristiyanlık araştırmacıları da Süryanice kutsal metinlerin içeriğiyle ilgilenmişlerdir. Süryani dili araştırmalarında en önde gelen bilim insanlarından biri olan Sebastian Paul Brock (d. 1938) Patristik ve İncil el yazmalarına odaklanan, en etkili modern Süryani bilginlerinden biri olarak bu alanda pek çok çalışma yapmıştır.[24]

Yukarıda sadece birkaçı sayılan ismin dışında bu alanda yapılmış pek çok araştırma ve yayın bulunmaktadır.[25] Tüm bu çalışmalar sonucunda Süryani dünyasına ait pek çok sayıdaki yazmaların bilinirliliği artmış ve bu külliyat korunmaya alınabilmiştir. Resimli el yazma katalogları da bu külliyat arasında hatırı sayılır niceliktedir.

[20] Ayrıca Süryani dili ile ilgili çalışması da mevcuttur. Özellikle bkz., Eberhard 1889.

[21] Wright 1870, Part I; Wright 1870-1872, Part II; Wright 1872, Part III.

[22] Baumstark 1921.

[23] Julius 1963.

[24] Brock'un yayın listesi için bkz.,
https://syri.ac/sites/default/files/brock_cv_publications_june_2018.pdf (Erişim Tarihi: 10.03.2025).

[25] Diğer araştırmaların detaylı açıklaması için bkz., https://syri.ac/syriacbible .

1.2. Süryani Resimli El Yazmalarının Kodokolojik İncelenmesi, Resimleri ve Üslubunun Araştırılması Çalışmaları

Süryani el yazma resimleri, erken Hristiyan sanatının önemli örneklerini sunmaktadır ve sanat tarihçileri tarafından çeşitli açılardan incelenmiştir. Bu alanda hem Batılı hem de Doğulu araştırmacılar tarafından yapılmış akademik çalışmalar sayesinde önemli bir literatür oluşmuştur.

Sanat tarihçi araştırmacılar Ernst Herzfeld (d.1879-ö.1948)[26] ve Kurt Weitzmann (d.1904-ö.1993)[27] Yakın Doğu'daki erken Hristiyan sanatını incelerken Süryani resimlerine de dikkat çekmişlerdir. Böylece 20. yüzyılın ortalarından sonra Sanat Tarihi Perspektifinden bu alanda yapılmış ilk yorumlar yapılmıştır. Kurt Weitzmann, özellikle Bizans resim sanatıyla karşılaştırmalı çalışmalar yapmış ve Süryani el yazmalarındaki resimlerin stilistik olarak Doğu ve Bizans etkilerinin nasıl birleştiğini göstermeye çalışmıştır.[28]

Süryanice kopyalanmış/yazılmış pek çok resimli el yazma İnciller ve litürjik metinler günümüzde mevcuttur. Bunların büyük bir kısmı, özellikle batılı araştırmacılar (C. Nordenfalk,[29] G. Jerphanion,[30] W. H. P. Hatch,[31] J. Leroy,[32] H. Buchthal,[33] A. Scher,[34] L.A. Hunt,[35] G. Kessel,[36] J.F. Coakley, M. Bernabò,[37] A.

[26] Herzfeld 1941.
[27] Weitzmann 1977.
[28] Weitzmann 1977.
[29] Nordenfalk, 1938.
[30] Jerphanion 1940.
[31] Hatch 1946.
[32] Leroy 1964.
[33] Buchthal 1939.
[34] Şer A. 1908, 64-95.
[35] Hunt 1997-1998.
[36] Kessel 2015.
[37] Bernabò 2008, Bernabò 2016; Bernabò 2017.

Kaplan[38]) tarafından yapılmış pek çok çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalar, genellikle Süryani el yazmalarının kataloğu ve bulundukları müze veya koleksiyonlarla ilgili bilgiler vermenin yanı sıra resimlerin stili ve etkilendiği köken hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Böylece bilinen Süryani resimli ve resimsiz el yazmaları tanıtılmış ve literatüre kazandırılmıştır. Bunların dışında, Süryani el yazmalarının sanatsal ve teolojik bağlamlarını ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Ewa Balicka-Witakowska'nın[39] çalışması, bu yazmaların yapısal özelliklerini ve süslemelerini ele alırken, Maja Kominko'nun makalesi,[40] Bizans, Süryani, Ermeni ve Latin sanatları arasındaki etkileşimleri incelemektedir. Sebastian Brock ve diğer pek çok araştırmacı[41] Süryani sanatının kültürel, tarihsel ve edebi bağlamlarını derinlemesine analiz etmişlerdir. Necla Kaplan Süryani el yazma resimlerini ele aldığı çalışmalarında hem teolojik, hem ikonografik hem de sanatsal açıdan Süryani resimlerine dair incelemeler sunmaktadır.[42] Son yıllarda bu alanda yapılmış tezler de mevcuttur.[43] Nihayetinde bu çalışmalar sayesinde Süryani dünyasının yazma geleneğinin köklü olduğu ve resimleme faaliyetlerinde yetkinlikleri anlaşılmış olmaktadır. Buna karşın dönemin tanığı olan ve görsel hafızasına aşina olan Süryani sanatkârların ürettiği bilinen bu eserlerin, Sanat tarihi yazımına kazandırdıklarının yeterince anlaşılamadığı kanaatindeyiz. Bu nedenle bu çalışmada, kırılma noktası olarak görülebilen altıncı ve on üçüncü yüzyılları arası tarihli üretim ortamının ürünleri olan el yazmalarındaki resimlerin karakteristik özelliğine odaklanmaktadır.

---

[38] Kaplan 2013.

[39] Balicka-Witakowska 2015, 321-341.

[40] Kominko 2021, 259–290.

[41] Brock, Kessel ve Minov 2020, 131-180; Minov ve Kessel 2022, 187-286; Minov ve Kessel 2023, 189-283.

[42] Kaplan 2021a; Kaplan 2021b; Kaplan 2021c.

[43] Özellikle 13. yüzyıl resimli el yazmaları ele alınmıştır bkz., Doğan 2025.

2. Resimli Süryani El Yazmaları (6. -13.yy) ve Üslupsal Etkileşimleri

Süryanilerde oldukça eski ve entelektüel boyutta gelişmiş bir el yazma geleneği vardır.[44] Süryanice (Aramice) yazılmış MS 2. ve 3. yüzyıla tarihli resmi belgeler ve raporların[45] dışında Kutsal metin[46], hagiografik ve apokrif metinleri içeren zengin edebi külliyat[47] bunu kanıtlamaktadır. Bu zengin külliyat içinde, beşinci yüzyıldan[48] başlayıp yirminci yüzyılın başına kadar tarihlenen pek çok el yazması mevcuttur.[49] Genellikle dini metinler ve Hristiyan tarih yazıcılığı konulu olan bu yazma eserler kiliseler ve manastırlar için ruhbanlar tarafından hazırlanırdı.[50] Bu el yazma külliyatı içinde Sanat tarihi bağlamında incelenmesi gereken çok sayıda resimli el yazması da mevcuttur. Süryani sanatının en özgün ürünleri olan bu el yazmalar, içerdikleri resimler ve süslemeleriyle Süryani sanatkâr/zanaatkârların hünerlerini ortaya çıkarmaktadır.

El yazma yapımında genelde vellum[51] ve kâğıt kullanılmıştır. Süryani el yazmalarında papirüs nadir kullanılmıştır. Bunların da bilinenlerinin çoğu birkaç parça halinde olup altıncı ve onuncu yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir.[52] Kâğıt malzeme üzerine yazılmış en eski el yazması 932 tarihli Himyurit Kitabının kopyasıdır.[53] Bizans Bölgesinde kâğıttan üretilmiş Süryanice el yazmaları, İslami el yazmalarında kullanılanlardan

---

[44] Duygu 2016, 49; Debié 2019, 17.

[45] Cotton, Cockle ve Millar 1995, 2014-235.

[46] Brock, 2000, 39-48; Brock, 1997, 13-14.

[47] Debié 2019, 16-17; Brock, 1997.

[48] Günümüze gelebilmiş en eski Süryanice el yazması bugün British Library'de korunan 411 tarihli el yazmasıdır bkz., Hatch 1946, 13; Briquel-Chatonnet 2019, 251; Brock 2012, s. 25.

[49] Briquel-Chatonnet 2019, 251.

[50] Duygu 2016, 42-43.

[51] Antik Çağda bir yazı malzemesi olarak kullanılan Vellum, yazıya uygun yapay olarak hazırlanmış dana derisi (pellis vitulina) anlamına gelen bir sözcüktür bkz., Hacth 1946, 3.

[52] Borbone ve Briquel-Chatonnet 2015, 252.

[53] Borbone ve Briquel-Chatonnet 2015, 253; ayrıca Moberg 1924.

farklı değildi.[54] Süryani el yazmalarında özellikle on beşinci yüzyıldan itibaren İtalya'da üretilen filigranlı kâğıt malzeme kullanımı dikkat çekici olmuştur.[55]

Süryani sanatının önemli bir kısmını oluşturan resimli el yazmalarını incelemek için özellikle 6. ve 13. yüzyıllar arası döneme bakmak gerekir. Çünkü bu dönemler Süryani sanatının Bizans ve İslam sanatlarıyla yoğun etkileşim içinde olduğu ve özgün eserlerin üretildiği zaman dilimleridir. Süryanilerin etkileşimde olduğu Latinler, Sasaniler, Ermeniler, Gürcüler, Mısırlılar ve Filistinliler gibi diğer unsurlar da vardır. Ancak kendi çağının belirgin egemen tarzının temsilcisi olan Hristiyan Bizans ve Arap-İslam ile Türk İslam sanatlarının etkisi Süryani resim sanatının ana dinamiklerini oluşturduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Bizans ve İslam Sanatı etkileşimi bağlamında Süryani resimli el yazmalarının analiz edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

2.1. Bizans Sanatı Etkileşimi

Doğu'nun kadim Hristiyan topluluklarından olan Süryaniler, en erken dönemlerinden beri varlık göstererek Hristiyanlığın zengin mirasını paylaşmışlardır. Konuştukları dil, Aramicenin lehçesi olan Süryanicedir.[56] Süryanice, Geç Antik Çağ ve Orta Çağ'da konuşma ve yazı dili olup geçmişi Helenistik döneme kadar uzanmaktadır. Edessa'da[57] (Urfa) konuşulan bu dil, Osrhoene krallığı (MÖ.132-MS.638) sırasında Eski Süryanice veya Edessan Aramicesi olarak yazıtların, sikkelerin ve belgelerin yazımında kullanılmış resmi bir dildi.[58] Ayrıca en erken 1. yüzyıl tarihli Aramice yazıtlarından Süryanicenin (Aramicenin) erken Hristiyanlığın edebi dili olarak benimsendiği ve

[54] Borbone ve Briquel-Chatonnet 2015, 253.
[55] Borbone ve Briquel-Chatonnet 2015, 253.
[56] King 2019, 1.
[57] Segal 1970, 15-16; Harrak 1992, 209–214.
[58] Debié 2019, 11.

Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde de yayıldığı belirtilmektedir.[59] Nisibis (Nusaybin), Edessa ve çevre bölgelerin Hristiyanlaştırılması sonrasında; İncil tercümelerinde ve Süryani Hristiyan metinlerinin oluşturulmasında kullanılarak Suriye ve Mezopotamya'nın çok ötesinde[60] kültürel ve dini bir dile dönüşerek[61] varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Süryanicenin kültürel bir dil olmasında Roma siyasetinin, Yunan kültürünün, Part ve Arap etkisinin olduğu zikredilmektedir.[62] Bu dönemde Süryanilerde kültürel açıdan dilin dışında, resim de dikkat çekici boyuttadır. Urfa kalesinin dibindeki Haleplibahçe sarayında bulunan zengin mozaiklerde çıkan resimlerden Edessa'nın (Urfa'nın) karma kültürü izlenebilmektedir. Süryanice (Aramice) karakterli yazılar içeren bu resimlerde, Part (Pers) kıyafet tarzı giyinmiş aristokrat aileler[63] (Resim 1) ve üslup açıdan Helenistik tarzı temsil eden resimler (Resim 2) somut kanıtlar olarak sanatsal anlayışı açıklamaktadır.

[59] Brock 1997, 7-8.

[60] Konstantinopolis'ten önce Roma İmparatorluk başkenti olan Nikomedia'da (İzmit), 24 Ağustos 358'de yıkıcı bir deprem oldu. Suriyeli Ephrem (yaklaşık 306-373), hâlâ 'kraliyet şehri' olarak adlandırdığı bu şehrin yıkılışı nedeniyle ağıt olarak Nikomedia hakkında 16 memre yazdı. Geç Antik bir şehirdeki günlük hayatı canlı bir şekilde tasvir eden bu memreler bugün sadece Süryanice olarak ve beşinci yüzyılda yapılan bir Ermenice çevirisinde parçalı olarak korunmuştur bkz., Debié 2019, 19.

[61] Debié 2019, 18.

[62] Debié 2019, 14.

[63] Debié 2019, 13.

Resim 1. Haleplibahçe mozaikleri, Makimu bir aile portresi,[64] muhtemelen 2. veya 3. yy. başı, Urfa.

Resim 2. Haleplibahçe mozaikleri, Ktisis,[65] muhtemelen 5. veya 6. yy. Urfa.

Erken dönemde Roma İmparatoru Konstantin (306-337) zamanında, Milano Fermanıyla (Şubat 313) Hristiyanlığa yasal statü verildi ve 380'de İmparator I Theodosius döneminde Hristiyanlık Roma imparatorluğunun resmi dini olarak ilan edildi. Roma İmparatorluğuna bağlı Osrhoene Krallığı da dördüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar Doğu (Oriens) piskoposluğunun sivil ve dini eyaletiydi ve sınırları Fırat Nehri'nden

[64] Görsel için bkz., https://www.sanliurfavakfi.org.tr/index.php/sanliurfa/kultur-sanat-tarih/15-sanliurfa-kultursanat-tarih/42-sanliurfa-muzeler.html (Erişim Tarihi: 13.03.2025).
[65] Görsel için bkz., https://www.sanliurfavakfi.org.tr/index.php/sanliurfa/kultur-sanat-tarih/15-sanliurfa-kultursanat-tarih/42-sanliurfa-muzeler.html (Erişim Tarihi: 13.03.2025).

Mezopotamya eyaletine kadar uzanmaktaydı. Bu bölge Pers işgaline ve yedinci yüzyıldaki Arap-İslam fetihlerine kadar Roma yönetimi altında kaldı.[66]

5 ve 6. yüzyılda[67] Hristiyan dünyasında derin teolojik tartışmalar yaşanmıştır. Efes Konseyi (431), Konstantinopolis patriği olan Süryani Nestur (Nestorius) ile takipçilerini kınamış ve Doğu Kilisesi'ni Roma İmparatorluğu Kilisesi'nden uzaklaştırmıştır.[68] Bu teolojik tartışmalar sonucunda altıncı yüzyılda Süryani cemaati de Doğu (Nasturiler) ve Batı (Yakubiler) olarak ikiye bölünmüştür.[69]Antakya Okulu'na bağlı olan Batı Süryani Kilisesi, Helenistik eğilimli Konstantinopolis'le yakınlaşmıştır. Bu durum Doğu Süryani Kilisesi'nin aksine Batı Süryani Kilisesinin resimleme faaliyetleri konusunda Konstantinopolis'le birlikte bir yaklaşım sergilemesini sağlamış ki bu, günümüze gelen çeşitli eserlerden de anlaşılmaktadır.[70]

En erken tarihli Bizans resimleri Antikite etkilidir. Özellikle 6.-7. yüzyıl tarihli resimli el yazmalarda bu etkiyi görmek mümkündür. Bizans'ın hâkimiyetinin sürdüğü bu dönemde Süryani resimleri de günün modasında ancak gelenekselliğini ortaya koyan bir anlayışı üretilmiştir. Bu dönemin bilinen Süryanice yazılmış resimli el yazmalarındaki görseller bu bağlamda fikir verirci niteliktedir. 6.-7. yüzyılları arasına tarihlendirilen şu an için bilinen Süryanilere ait tam veya parça halinde altı resimli el yazması bilinmektedir.[71] Süryani İncil külliyatı

[66] Debié 2019, 19-20.

[67] Bu iki yüzyıl boyunca Mısır manastır geleneği giderek daha fazla prestij kazandı ve erken Mısır manastırcılığıyla ilgili tüm ana metinler Yunancadan Süryaniceye çevrildi (özellikle Athanasius'un Antonius'un Hayatı, Palladius'un Lausiac Tarihi, Historia Monachorum ve çeşitli Apophthegmata koleksiyonları veya Çöl Babalarının Sözleri gibi eserler) bkz., Brock 1997, 103.

[68] Debié 2019, 22.

[69] Loopstra 2019, 299; Kominko 2021, 259; Kaplan 2021a, 113.

[70] Kaplan 2021a, 114.

[71] Miran 2020, 7.

olan bu nüshalar; Paris'teki *BnF. ms. syr. 341*[72]; Sina Aziz Catherine Manastırı'ndaki *M24N, Syr.28*; Floransa'daki *BML, Cod.Plut*, I.56[73]; Paris'teki *BnF. Ms. syr. 33*; Diyarbakır'daki Meryem Ana, *ms.339*[74] ve Wolfenbuttel'deki HAB, *Guelf 3.1.300 Aug.2*'dir.[75] Bir grup olarak değerlendirilen bu Süryani resimli İncil el yazmalarının marjinlerinde (kenar boşluklarında) figüratif görseller ve tematik resimler (veya çizimleri) bulunmaktadır. Bu resimli İncil el yazmalarındaki sanatsal tarz, erken Bizans'ta olduğu gibi Antikite (Helenistik) etkilidir. Örneğin; özellikle syr. 341, Plut, I.56 ve Syr.28 nüshalarında bulunan resimlerdeki insan figürlerinin işlenişinde heykeli andıran duruş pozisyonu, kumaşın vücudu sarmalayışı ve kıvrımları, kolların ve ayakların duruşu, ışık ve gölgenin kullanımı, Yunan sanatının izlerini taşımaktadır. Bunların Bizans modelinden türetilmiş olması olasıdır (Resim 3[76], 4-5).

Resim 3. BnF syr. 341, Musa ve Harun Firavun'un önünde, f.8r, 6. veya 7. yy, (Copyright © BnF)

[72] Bu el yazması, François Pacha Miran tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Miran, eserdeki resimlerin detaylı açıklamalarını yapmış ve tarihi kalıntılar ışığında eserin kökenini derinlemesine inceleyerek Süryani Hristiyanlığı tarihine yerleştirmiştir bkz., Miran 2020; ayrıca bkz., Kominko 2021, 261.

[73] Bernabò 2008.

[74] Bernabò ve Kessel 2016, 173-203.

[75] Miran 2020, 7, Dipnot: 21.

[76] Fotoğraf için bkz., https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10527102b/f21.item.r=Syriaque (Erişim Tarihi: 02.01.2025).

Resim 4. Rabbula Dörtlü İncil, Plut, I.56, Kanon II, fol. 5r. (Bernabò, 2008).

Resim 5. Musa ve Harun Firavun'un önünde, BnF syr. 341, f.52v, 6. veya 7. yy. (Copyright © BnF)

Bizans Dönemi marjin resimli psalter örnekleri 9. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar tarihlendirilmektedir.[77] Bunlardan bazıları *Khludov Mezmurlar Kitabı* (yaklaşık MS 850, Moskova, Devlet Tarih Müzesi, Muz. 129), *Barberini Mezmurlar Kitabı* (yaklaşık MS 1050, Vat. Barb. Gr. 372) ve *Theodore Mezmurlar* Kitabı (MS 1066, Londra, British Library, Add. Ms. 19,352)'dır. Bu el yazmaların tarihsel olarak Erken dönem Süryani el yazmalarından sonra yapılmış olmaları, bu tür marjin resimli el yazmaların üretilmesinde Süryanilerin Bizanslı atölyelere ilham kaynağı olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim bu türün ilk örneği 6 yüzyıl tarihli Süryani Rabula İncili'dir. Buna karşın Bizans el yazmaları daha detaylı işçilikli, canlı renk paletli ve daha zengin sahneler içeren bol resimli nüshalarıyla başkent üslubundadır.

Bugün Dublin'de Chester Beatty Kütüphanesi'nde Cod. Syr.703 numarada kayıtlı Süryanice Estrangelo hattıyla yazılmış, 1177 tarihli Harklean Dörtlü İncil'in de marjini figürlüdür.[78] Eserin sayfa marjjnlerinde bitki ve hayvan figürlerine yer verilmiştir. Ancak bunlar Bizans'taki gibi erken dönem örneklerinin Helenistik izlerini taşımamakta aksine stilistik bir üslubu yansıtmaktadır.

2.2. İslam Sanatı Etkileşimi

Süryani Hristiyanlar ile Müslüman Arapların ilişkileri yedinci yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu ilişkilerin anlaşılmasını kolaylaştıran ise çoğunlukla Süryani yazılı kaynaklarıdır. Süryani yazarların yedinci ve dokuzuncu yüzyıl tarihli teolojik metinlerinde, yazıtlarında, el yazması kutsal metin yorumlarında, hagiografilerinde, pseudepigrafyalarında, şehitlik hikâyelerinde, yerel tarih kitaplarında, dua ve bilimsel incelemelerinde Müslümanları ele aldıkları aktarılmaktadır.[79]

[77] Akyüz 2024, 51.
[78] Kaplan ve Akyüz 2021c, 190–211.
[79] Penn 2019, 175.

Bağdat'taki Abbasi Halifelerinin yönetimi altında yaşayan Süryani Hristiyanların resim sanatı, erken dönem İslami kitap resimlemelerine belli bir yakınlık gösterdiği için Müslüman resminin başlıca kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle Yakubî kilisesinin ayin kitaplarının resimleri, hala Helenistik antik çağın baskın etkisi altında olan önceki yüzyılların Bizans sanatı ile günümüze ulaşan en erken İslami kitap resimleri arasında bir bağ oluşturduğu öne sürülmüştür.[80] Özellikle Abbasi dönemi sanatında Süryani sanatçıların katkıları olduğu bilinmektedir.[81]

İslam kitap resimleme faaliyetlerinde bilinen en erken eserler; tıp, astronomi ve mekânikle ilgili bilimsel incelemelerdir. Arap Müslümanların bu bilimsel içerikli yazmalara dair ilk bilgileri, Yunan tıp geleneğini aktaran Hristiyan tebaalarından aldıkları ve büyük çeviri dönemi başladığında (8. ve 9. yy), Yunan hekimlerinin eserlerinin ya Süryanice versiyonlar aracılığıyla ya da doğrudan Yunanca orijinalinden Arapçaya yapılmış çevirilerden aldıkları anlaşılmaktadır.[82] Bağdat'ta çalışan bu tercümanların çoğu Hristiyandı[83] ve bazılarının Yunanca el yazmalarını toplamak için Bizans topraklarına gönderildikleri bilinmektedir.[84] Bu tercümanların en üretkenlerinden biri, özellikle Me'mun döneminde (813-833) Abbasi başkenti olan Bağdat'taki halifenin saray hekimi olan Hira'lı bir Süryani (Nesturi) Hristiyan Huneyn bin İshak'tı.[85] Yedinci yüzyıldan beri neredeyse tüm Süryani Hristiyanlar Müslüman yönetimi altındaydı ve İslam, Süryaniler için uzak bir olgu değil aksine

[80] Buchthal 1939, 136.

[81] Buchthal 1939, 147-148.

[82] Arnold 1965, 79; Penn 2019, 175.

[83] Snelders 2010, Capter.4. https://hdl.handle.net/1887/15917; Ayrıca Süryani Hristiyanların önemli devlet pozisyonlarında bulundukları da belirtilmektedir. Penn 2019, 175.

[84] Arnold 1965, 79.

[85] Arnold 1965, 79. Yunan kökenli bu metinlerin çoğu, sonunda on ikinci yüzyılda İspanya'da Arapçadan Latinceye yapılmış çeviriler yoluyla Batı Avrupa'ya ulaşmış ve böylece Süryani bilginler sayesinde Antik Yunan felsefesinin ve biliminin Batı Avrupa'ya aktarılmasında önemli bir halkayı oluşturdukları zikredilmektedir bkz., Brock 1997, 11.

günlük yaşamın bir parçasıydı.[86] Böylece Süryanilerin İslam sanatıyla etkileşim ortamı doğalında gelişmiştir.

Sanatsal açıdan Arap Müslüman tarzı; genellikle geometrik desenler, bitkisel süslemeler ve yazı sanatında kendini ortaya koymuştur. İslam'da figüratif temsilin statüsü zaman içinde değişmiştir. 12. yüzyılın ikinci yarısında yapılan minyatürlü el yazmaları bilimsel çalışmaların örnekleridir. Ancak edebi metinler olan Kelîle ve Dimne yazmaları, hayvan masalları etrafında şekillenen ilk çizimler olarak ortaya çıkmıştır.[87] Bunun yanı sıra 12. yüzyılın başlarında kaleme alınan el-Harîrî'nin (ö. 1122) Makamât veya Divânları, tasvir açısından büyük bir değişimin kanıtıdır. Özellikle Orta Çağ Arap edebiyatının şaheserleri kabul edilen ve bugün Fransa Milli Kütüphanesi'nde bulunan el-Harîrî'nin Makamât adlı eserinin versiyonları olan BNF Ar. 3929 numaralı (Kuzey Irak (?), 1240?), BnF Ar. 6094 numaralı (Kuzey Suriye 1222) ve BnF Ar. 5847 numaralı (el-Vâsiṭī, 1237, Bağdat,) üç resimli el yazma nüshası dikkat çekicidir. Bu eserlerin sanatçılarının yalnızca Arapların üstün olduğu bilimsel çalışmaların resim repertuarından ve ortamından değil, aynı zamanda Yunan ve Bizans gibi daha eski geleneklerden de ilham aldıkları öne sürülmektedir.[88] Örneğin; BnF Ar. 3929 nüshasındaki (fol.52v) figürlerin başlarını çevreleyen altın bir halenin kullanılması dikkat çekicidir (Resim 6). Bu, Bizans el yazmalarında veya ikonlarında kullanılan İsa'nın ve aziz/azizelerin başını çevreleyen haleyi hatırlatmaktadır. Bahsi geçen bu resimli el yazmaların Bizans sınırındaki bölgede dolaşıma girdiği ve böylece Arap-İslam atölyelerine kök salmış eski bir Bizans ikonografi geleneğinin uygulandığının kanıtı olarak görülmektedir.[89] Ayrıca bu yazmadaki resimlerin ritmi, figürlerin stilize etme biçimi, ayakta durma ve oturuş pozisyonları

[86] Penn 2019, 175-176.
[87] Sakkal 2014.
[88] Sakkal 2014.
[89] Sakkal 2014.

ve jestlerin etkileyici dili gibi genel stil özellikleriyle Arap-İslam tarzını da temsil etmektedir. Bununla birlikte, BnF'nin Arapça 6094 nüshası gibi Harīrī'nin eserinin de İncillerin tekniğinde ustalaşmış sanatçılar tarafından çizildiği düşünülmektedir.[90]

Resim 6. Ebû Zeyd'in ayrılışı, BnF, Ar. 3929, resim n° 26, fol. 52v. (Copyright © BnF)

İslam sanatı açısından entelektüel ve sanatsal faaliyetlerin yoğun olduğu on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda, Süryani sanatçıların aktif rol aldığı bilinmektedir.[91] Bu durumu kanıtlar nitelikte resimli lüks Süryani el yazmaları mevcuttur. Bunlardan en çok bilinenleri; *Vat. Sir. 559* (İncil), (1219-1220); *Londra, (British Museum) Add. 7170* (1220); *Midyat, Süryani Ortodoks piskoposluğu, Mor Sobo Hah İncili* (1226/1227); *Mardin Süryani*

[90] Sakkal 2014, özellikle dipnot 41.

[91] Kitap resimleme çalışmalarında inançlarına halel getirmeden İslami el yazmalarda Hristiyan sanatçıların kullanılmış olabileceği ve hatta, sanatsal geleneklerin ve resimleme yöntemlerinin ressamlık mesleğini benimseyen Müslümanlara aktarılmış olabileceği savunulmaktadır bkz., Arnold 1965, 57-58.

Piskoposluk İncili, Ms. 37 (13. yy); *Mardin Süryani Piskoposluk İncili, Ms. 38* (13. yy); *Mardin Dioskoros Theodoros (İncil), Syr. 41/2* (1222-1282)'dir.

Leroy, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardan kalma resimli Süryani el yazmalarının üslup özelliklerinin genel hatlarını belirtirken, bunları iki ana gruba ayırmıştır.[92] Birinci grup; çoğunluğu Edessa (Urfa), Nisibis (Nusaybin) veya TurAbdin bölgesinden gelen hem taşra hem de Bizans tarzında çizilmiş resimlere sahip el yazmalarını içermektedir. İkinci grup ise; biçimsel özellikleri, Süryani Ortodoks leksiyonerinin ana temsilcileri kabul edilen, Mardin ve Musul arasındaki bölgeyle ilişkili, geleneksel olarak İslami stil olarak adlandırılan tarzda boyanmış Orta Doğu el yazmalarıyla daha yakın benzerliklere sahip kodekslerden oluşmaktadır.[93] Mezopotamya'nın kuzeyinde yaşayan bu Hristiyan sanatçılar, Halifeliğin Kuzey eyaletlerinin İslami resminden etkilenmişlerdi. Öte yandan, "Bağdat Okulu" ile benzerlik ikonografi açısından değildir, sadece stil ve insan tiplemeleri açısındandır.[94]

3. Tartışma

Süryani el yazmalarındaki resim ve süslemeler hem Hristiyan sanatının hem de Orta Doğu'nun kültürel mirasının önemli bir parçasıdır. Sanat tarihçileri, bu eserlerin ikonografik, teknik ve tarihsel boyutlarını inceleyerek geniş bir literatür oluşturmuşlardır. Şimdiye kadar yapılmış bu yayınlarda genellikle Süryani kitap resim sanatı; yaratıcı olmayan, çoğunlukla Bizans, Latin ve Arap modellerini taklit eden bir sanat tarzı olarak tanımlanmıştır.[95] Ancak bu konu hâlâ tartışılması gereken bir konudur. Çünkü Süryani el yazmalarındaki resimlerin Bizans ve İslam tarzının etkisinde kalmış olduğu kabul edilse bile,

[92] Leroy 1964, 433-436; Snelders 2010.
[93] Snelders 2010.
[94] Buchthal 1939, 147-148.
[95] Balicka-Witakowska, 2015, 321-341.

yine de bunların kendi temel bağlamına sadık ve yerel bir estetik anlayışı temsil eden ünik eserler oldukları düşünülmektedir. Orta Çağ dünyasının tarihi tanıklığını yansıtan bu eseler günümüzden geçmiş dönemin yorumlanmasına katkı sunmaktadır.

Tarihsel açıdan Bizans ve İslami devletlerin aynı dönemi yaşamış başat faktörler oldukları bilinmektedir. Bu tarihsel birliktelik bağlamında sanatsal üretimin anlaşılması Sanat Tarihi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda Süryanilerin aktif yazım ve resimleme faaliyetleri içinde İslam ve Bizans etkisinin birlikte yaşatıldığını kanıtlayan örnek resimler mevcuttur. Vat. sir. 559 numaralı İncil kitabı ile Londra Add. 7170 Süryani el yazmaları Bizans ve İslam sanatının ilişkisini ortaya koyan eserler olarak bilim dünyası tarafından etraflıca incelenmiş ve Londra el yazması ile Vatikan el yazmasının ortak bir orijinalden türediğine inanılmaktadır.[96] İkonografik ve üslup açısından sadece Bizans değil, özellikle Bizans-Kapadokya etkileri taşıdığı ve bunun doğrudan bir etki değil, paralel bir evrim olduğu vurgulanmaktadır[97]. Filistin'in büyük kutsal alanları çevresinde doğan 6. yüzyıla ait antik Suriye-Filistin ikonografisinin Doğu'ya yayıldığı ve Bizans'ın da onu benimseyerek Helenizmle dolu zevkine uyarladığı kabul edilmektedir.[98] Nihayetinde bu geleneğin 9. ve 10. yüzyılların arkaik resimlerinde özellikle de Kapadokya'da neredeyse bozulmadan korunduğu ve Vatikan el yazmasının Kapadokya anlatı döngüleri geleneğinden geldiğine dikkat çekilmektedir.[99]

Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında Orta Çağ ortamının sanatsal faaliyetlerinin kolektif etkileşim ve heterojen bir üslup özelliği gösterdiği dönem eserlerinden anlaşılmaktadır. Bu dönemde özellikle 9. yüzyılda resimlemek için seçilen en

[96] Buchthal, 1939, 136-150; Dussaud 1942, 114-117.
[97] Dussaud 1942, 115; Salaville 1943, 274.
[98] Dussaud 1942, 115.
[99] Dussaud 1942, 115.

eski eserler, tıp, astronomi ve mekânikle ilgili bilimsel incelemelerdi. Arap tıbbının tarihi, fatihlerin bu bilimle ilgili ilk bilgilerini, kendilerine Yunan tıbbı geleneğini aktaran Hristiyan tebaalarından aldıklarını ve büyük çeviri dönemi başladığında, yaklaşık olarak sekizinci yüzyılın ortalarında, Yunan hekimlerinin çalışmalarının ya Süryanice versiyonlar aracılığıyla ya da doğrudan Yunanca orijinalinden Arapçaya çevrildiğini göstermektedir.[100]

11 yüzyılda Anadolu, Suriye'nin kuzeyi ve Yukarı Mezopotamya'nın bir kısmına yeniden hâkim olan Bizans'ın, Süryani el yazmaları ve Kapadokya freskleri üzerinde doğrudan etkisi olduğu sanılmaktadır.[101] Bizans'ın Suriye'yi yeniden fethetmesi, 1096-1270 yılları arasında Batı Kilisesi ile ilk doğrudan temas sağlamasını ve Roma Piskoposunun öncülüğünde, özellikle de ayin alanında, Yunan etkisinde bir dönem yaşanmasına yol açmıştır.[102]

Erken Hristiyan dönemde Bizans ve Orta Çağda hem Bizans hem de İslam dünyasıyla temas etmiş Süryani sanatçıların geleneklerini, teolojik ve estetik anlayışını kitap resimleme faaliyeti ile ortaya koymuş olduklarını günümüze gelen resimli el yazmalarından öğrenmekteyiz. İslam sanatı ile Hristiyan sanatkârların etkileşim içinde olduğunu gösteren eserlerden bir tanesi 1220 tarihli Vat. sir. 559 nolu el yazmasıdır.[103] Vat. sir. 559'da bulunan "Gerçek haçı tutan Helena ve Konstantin" tasviri de bu etkileşimin dramatik etkisini yansıtmaktadır (Resim 7). Bu sahne Bizans ikonografisinde özellikle Orta Çağ Bizans sanatında yaygın bir şekilde resmedilmiştir. Ancak burada Romalıların görkemli imparatoru Konstantin ve annesi Helena

[100] Arnold 1965, 79; Brock 1997, 11.

[101] Dussaud 1942, 115.

[102] Brock 1997, 11.

[103] Bu Yakubî Litürjik resimli İncil, yaklaşık 33 cm.5 genişliğinde ve 43 cm.5 yüksekliğinde 250 sayfadan oluşan kağıttan yapılmıştır. 2 Mayıs 1220'de, Alfaf Dağı'ndaki (Musul'un yaklaşık otuz kilometre kuzeydoğusunda) Mar Mattaï manastırında tamamlanmıştır. Yazı, düzenli karakterlerle güzel bir estrangelo'dur bkz., G. de Jerphanion (1940)'tan aktaran Salaville 1943, 271.

figürleri, dönemin hâkim yönetimi olan Moğol tipinde tasvir edilmiştir. Buna karşın 1226/7 tarihli Midyat-Hah İncili'ndeki "Gerçek haçı tutan Helena ve Konstantin" tasviri (fol.302r.) ise Bizans tarzını yansıtmaktadır. Bu da Bizans geleneğine olan bağlılığı hatırlatmaktadır (Resim 8).

Resim 7. Gerçek Haç Tutan Konstantine ve Helena, Vat.Sir. 559, fol.223v., 1220, Musul (Copyright© BAV).[104]

[104] Gerçek Haç Tutan Konstantine ve Helena konulu bu görsel için bk URL-1. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.559 (Erişim Tarihi: 23.02.2025).

Resim 8. Gerçek Haç Tutan Konstantine ve Helena, Midyat- Hah İncili, fol.302r., 1226/7.

Resimlerin üslubunda çeşitli etkileşimlerin izleri olsa bile, Süryani resimli el yazmaları çoğunlukla İncil yazmalardır. Bu yazmalardaki resimler bayram sahneli konuları içerdiği için Hristiyan ikonografisinde bilinen sahnelere sadık kalmayı sürdürmüştür. Özellikle Orta Çağ Hristiyan dünyasında hem Kapadokya bölgesinde, hem Güneydoğu Anadolu'da hem de Suriye ve Kuzey Irak coğrafyasında hâkim olan anlayış Bizans sanat tasarımı ve üslubudur. Doğu Hristiyanları olan Süryanilerin de Bizans Sanatı ile bağını devam ettirdiğini gösteren litürjik bayram sahnelerinin resimlemesi bu durumu açıklamaktadır. Örneğin "Meryem'e Müjde" sahnelerini içeren yazmalarda Orta Bizans resim tarzı izlenebilmektedir.[105] Ayrıca Bizans ikonografisinde erken dönemden beri bilinen "İsa'nın Vaftizi" sahnesi de 13. yüzyıla gelindiğinde Süryani atölyelerinde hâlâ bilinen bir kompozisyon olarak Mardin Ms.38 (fol.39) numaralı el yazmada yer bulmuştur (Resim 9).

[105] Buchthal, 1939, 144; Kaplan 2021, 99-129.

Resim 9. İsa'nın Vaftizi, Mardin Ms.38, Fol.39, 13. yy.

Bizans ikonografisinin önemli bayram sahnesinin, İslami resim üslubuna dönüşümünü gösteren örnekler de mevcuttur. Yine Vat.sir.559 (13. yy) yazmasında bulunan İsa'nın Vaftizi sahnesi buna örnek verilebilir (Resim 10).

Resim 10. İsa'nın Vaftizi, Vat.Sir. 559, fol.26r., 1220, Musul (Copyright© BAV) [106]

[106] İsa'nın Vaftizi konulu bu görsel için bkz., URL-2. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.559 (Erişim Tarihi: 20.03.2025).

Hem "Konstantine ve Helena" imgesi hem de "İsa'nın Vaftizi" konulu sahnenin Bizans ve İslam sanat anlayışının bu yüzyılda birlikte hâkim olduğunu, bu ortamda etkin rol alan Süryani zanaatkâr/sanatkârların ürettiği bu heterojen görseller de kanıtlamaktadır. Her dönemde kendi sanatsal duygularının, modellerinin repertuarını yeni sanatsal gerekliliklere uyarlamak için Süryani sanatçının çalıştığını görüyoruz. Böylece Helenistik etkili modelin, İslam sanatının prensibine uygun soyut bir ruh haliyle kopyalanmış bir ifadenin dönüşüm temsilcisi olmuşlardır, denilebilir. Ayrıca bu örnekler, Antik Hristiyan sanatının temalarının İslam sanatlarıyla temas hâline geçtiğini göstermektedir.[107] Bu temasın oluşmasını sağlayan Süryani ustalar olmuştur. Nitekim Mar Mattai Manastırının Hristiyan atölyesinin 1220'de İslam sanatından etkilenmiş olduğu kabul edilmektedir.[108]

Söz konusu İncil el yazmaları içinde yer alan resimler, ister ikonografik isterse dekoratif amaçlı yapılmış olsun, dönemin ressamlarının faaliyetinin doğasını ve hâkim sanat eğilimleri hakkında karar vermemizi sağlayan önemli ipuçları sunmaktadır. Figüratif resimlerin haricinde yazmalarda bordürler de sıklıkla kullanılmıştır. Arap-Müslüman sanatındaki geometrik desenler, bitkisel süslemeler ve yazı karakterli bezemeler Süryani dünyası tarafından benimsenmiştir.

Sonuç

Süryani sanatı, öncelikle Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde yaşamış, Süryanice konuşan Hristiyan topluluklarla ilişkilendirilen sanatsal ve mimari gelenekleri ifade eder. Bizans, Pers ve İslam dünyasının kesişim noktasında gelişen Süryani resim sanatı, özellikle 6. ve 13. yüzyıllar arasında yoğunluk kazanmıştır. Dini mimari, el yazması tezhipleri,

[107] Salaville 1943, 275.
[108] Dussaud 1942, 116.

freskler ve dekoratif sanatları kapsayan bu sanat anlayışı, Süryani Hristiyan geleneğinin teolojik ve kültürel kimliğini yansıtan yerel bir estetik üretmiştir.

Hristiyanlık temalı Süryani el yazmalarındaki resimler hem Bizans sanatının dönemsel şemalarından hem de İslam sanatı etkilerinden beslenen karmaşık bir görsel dile dönüşmüştür. Bu çok katmanlı ifade biçimi, özellikle 12. ve 13. yüzyıllara tarihlenen lüks İncil el yazmalarında belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Söz konusu dönem el yazmalarındaki resimler, Süryani resim sanatının ne denli stilistik çeşitlilik ve kültürel sentez barındırdığını ortaya koymaktadır. Bu eserler, Süryani resminin yalnızca dinsel bağlamda değil, aynı zamanda çok kültürlü bir sanat tarihi perspektifi içinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Süryani resim sanatı, sanat tarihi bilimi çerçevesinde hem Hristiyan sanatındaki özgün konumu hem de Bizans ve İslam sanatlarıyla kurduğu etkileşimler sayesinde heterojen bir karakter sergilemektedir. Süryani dünyasına ait bu resimlerin tanımlanması, yorumlanması ve temas ettiği medeniyetlerden taşıdığı izlerin keşfi; yedi yüzyıllık bir sanat birikiminin, estetik ve kültürel etkileşim bağlamında sanat tarihine değerli katkılar sağlamasına olanak tanımaktadır.

Kaynakça

Akalın K. ve Duygu Z. 2017. *Süryani Literatürü*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Akyüz G. 2024. "Theodore Psalteri (British Library Add Ms 19352) İsa'nın Yaşam Döngüsü Sahneleri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

Arnold T. W. 1965. *Painting in Islam.* Oxford University Press, Dover Publications, Inc.

Assemani, J. S. (Ed.) 1719. *Bibliotheca Orientalis vol. 1.* Roma: Society for the Propagation of the Faith.

Assfalg J. 1963. Syrische Handschrifen: Syrische, Karşunische, Christlich-Palästinische, Neusyrische Und Mandäische Handschriften. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Gmbh.

Assfalg J. 1963. Syrische, karšunische, christlich-palästinensische, neusyrische und mandäische Handschriften, Teil *5*, Syrische Handschriften. Stuttgart: Steiner.

Balicka-Witakowska E. 2015. "Syriac decorated and illuminated manuscripts: A codicological approach." *Manuscripta Syriaca*, Ed. M. Debié, 321-341. Geuthner.

Baumstark, A. 1922. Geschichte der syrischen Literatur. Bonn.

Bernabò M. 2008. Il Tetravangelo Dı Rabbula (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 1.56). Roma: Edizioni Di Storia e Letteratura.

Bernabò M. 2017. "Le Miniature del Vangelo Arabo della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze, Codice Orientali 387 (Mardin, 1299)." *Orientalia Christiana Periodica* 83.II:293-447. Roma: Piazza S. Maria Maggiore.

Bernabò M. ve Kessel G. 2016. "A Syriac Four Gospel Book in Diyarbakır." Convivium, Exhanges and Interactions in the Arts of Medieval Europe, Byzantine and Metiterranean 3.1:172-203.

Borbone P. G.ve Briquel-Chatonnet F. 2015. "Syriac codicology." *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*, Ed. Alessandro Bausi vd., 252-266. Hamburg: COMSt, Tredition.

Briquel-Chatonnet F. 2019. "Writing Syriac: Manuscripts and Inscriptions." *The Syriac Word*, Ed. Daniel King, 243-265. New York: Roudledge, Taylor&Francis Group.

Brock S. P. 1994. "The Church of the East in the Sasanian Empire up to the Sixth Century And It's Absence from the Councils in the Roman Empire." *Syriac Dialogue: First Non-Offical Consultation on Dialogue within the Syriac Tradition*, 69-86. Viyana.

Brock S. P. 1997. *A Brief Outline of Syriac Literature*., Kottayam: St. Ephrem Ecumenical Research Institute Baker Hill.

Brock S. P. 2000. *Süryani geleneğinde Kutsal Kitap*, Çev. Circis Bulut. İstanbul: Zafer Matbaası.

Brock S. P. 2011. "Cureton, William (1808–1864)." *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage.* Piscataway: Gorgias Press. https://gedsh.bethmardutho.org/Cureton-William (Erişim Tarihi: 21.04.2025).

Brock S. P. 2012. "A Tentative Check List of Dated Syriac Manuscripts up to 1300." *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 15.1:21–48.

Brock S. P. ve Kessel G. 2016. "Recent Publications on Syriac Topics: 2015." *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 19.1:237-245.

Brock S. P., Kessel G. M. ve Minov S. 2020. "Recent Publications on Syriac Topics: 2019." *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 23.1:131-180.

Buchthal H. 1939. "The Painting of the Syrian Jacobites in Its Relation to Byzantine and Islamic Art". *Syria,* Tome XX/2, Institut Francais du Proche-Orient, 136-150 https://www.jstor.org/stable/4196253

Cotton H.M., Cockle W.E.H ve Millar F. G.B. (1995). "The Papyrology of the Roman Near East: A Survey." *JRS* 85:214-235.

Cureton W. 1858. Remains of a very Ancient Recension of the Four Gospels in Syriac, Hitherto Unknown in Europe. London: John Murray.

Debié M. 2019. "The Eastern Province of the Roman Empire in Late Antiquity". *The Syriac Word*, Ed. Daniel King, 11-32. New York: Roudledge, Taylor&Francis Group.

Doğan M. A. 2025. "Süryani Resimli (minyatürlü) El Yazmaları (13.yy) Üzerine Bir Değerlendirme." Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü.

Dussaud R. 1942. "G. de Jerphanion. Les miniatures du manuscrit syriaque n° 559 de la Bibliothèque Vaticane". *Syria*, 23/1-2, 114-117; https://www.persee.fr/doc/syria_0039-7946_1942_num_23_1_8392_t1_0114_0000_2

Duygu Z. 2016. Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antik Çağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih. Ankara: Divan Kitap.

Duygu Z. 2023. Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları. İstanbul: Timaş Yayınları

Eberhard N. 1889. Syriac grammar with bibliography, chrestomathy and glossary, H. Reuther. Berlin.

Farina. M. (2018). "Giovanni Battista Raimondi's Travel in the Middle East", *Oriente Moderno,* 98, 52-72.

Gombrich E. H. 2017. *Sanatın Öyküsü*, Çev. Erol Erduran ve Ömer Erduran. 10. Baskı. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Harrak A. 1992. "The Ancient Name of Edessa." *Journal of Near Eastern Studies* 51.3:209–214.

Hatch, W. H. P. 1946. *An Album of Dated Syriac Manuscripts*. Massachusetts U.S.A, Boston.

Hayes E.R. 2002. *Urfa Akademisi*, Çev. Y. Günenç. İstanbul: Yaba Yayınları.

Herzfeld E. 1941. Iran in the Ancient East: Archaeological Studies Presented in the Lowell Lectures at Boston. London: Oxford University Press.

Hunt, L .A. 1997-1998. "Manuscript Production by Christians in 13th-14th Century Greater Syria And Mesopotamia and Related Areas." *ARAM* 9.10:289-336.

Jerphanion G. 1940. Les miniatures du manuscrit syriaque no. 559 de la Bibliothèque vaticane. Biblioteca Apostolica Vaticana. Vatikan.

Kaçar T. 2002. "Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2.1:1-18.

Kaplan A. 2013. Le Lectionnaire de Dioscoros Thédoros (Mardin Syr. 41/2). Brüksel: Editions d'Antioche.

Kaplan N. 2021a. "Geç Antik Çağ Kanon Tabloyu Süryani Resimli El Yazmalarında Teolojik Arka Plan." *Kadim Akademi SBD* 5.2:109–127. https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1030137

Kaplan N. 2021b. "Süryani El Yazmalarında Meryem'e Müjde Tasvirleri (6. ve 13. Yüzyıllar)." *Artuklu Akademi* 8.1:99–129. https://doi.org/10.34247/artukluakademi.862944

Kaplan N. ve Akyüz M. 2021c. "1177 Tarihli Süryanice "Harklean" Dörtlü İncil El Yazması." *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4.2:190–211. https://doi.org/10.48120/oad.1001667

Kessel G. 2015. "Manuscript collection of the Syrian Orthodox Church Meryemana in Diyarbakir: A Preliminary Survey." *Manuscripta syriaca. Des sources de première main (Cahiers d'études syriaques 4),* Ed. F. Briquel-Chatonnet ve Muriel Debié, 79-123. Paris: Geuthner.

King D. 2019. *The Syriac Word,* Ed. Daniel King. New Yok: Roudledge, Taylor&Francis Group.

Koch G. 2007. *Erken Hristiyan Sanatı*, Çev. Ayşe Aydın. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kominko M. 2021. "Paris Syr: 341 and its Illustrations." *The Late Antique World of Early Islam: Muslims among Christians and Jews in the East Mediterranean*, Ed. R. G. Hoyland, 259-290. Gerlach Pres. https://doi.org/10.2307/j.ctv1b9f5mn.16.

Lagarde P. 1892. Bibliothecae syriacae a Paulo de Lagarde collectae quae ad philologiam sacram pertinent, Prostant in aedibus dieterichianis Luederi Horstmann. Gottingae.

Leroy J. 1964. Les manuscrits syriaques à peintures, I. Paris.

Loopstra J. 2019. "The Syriac Bible And Its Interprettion." *The Syriac World*, Ed. Daniel King, 293-309. New Yok: Roudledge, Taylor&Francis Group.

Malik G. D. 2012. Süryanilerin Tarihi: İlk Hristiyanlıktan Kadim Doğu Süryani Müjdeci-Havari Kilisesi (Çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınları: 166, İstanbul.

Michaelis J.D. (1782). Orientalische und exegetische Bibliothek (Garbe), 19. Bölüm, Sayı 287, https://www.prdl.org/author_view.php?s=120&limit=20&a_id=6404&sort= (Erişim Tarihi: 24.04.2025)

Michaelis J.D. (1984). Syriac language – Grammar, Impensis orphanotrophei, Halae.

Minor V. H. 2017. *Sanat Tarihinin Tarihi*, Çev. Cem Soydemir. 2. Baskı. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 27.

Minov S. ve Kessel G. 2022. "Recent Publications on Syriac Topics: 2021." *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 25.1:187-286.

Minov S. ve Kessel, G. 2023. "Recent Publications on Syriac Topics: 2022." *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 26.1:189-283.

Miran F. P. 2020. Le décor de la Bible syriaque de Paris (BnF syr. 341) et son rôle dans l'histoire du livre chrétien (Cahiers d'études syriaque 7). Pariss: Geuthner.

Najeeb M. L. ve Hussein T. A. 2023. "The Sign in Syriac Arts the Levantine Arts as a Template." *Kurdish Studies* 11.2:4338-4355.

Nordenfalk C. 1938. *Die Spätantiken Kanontafeln,* Göteborg: Oscar Isacsons Boktryckeri.

Penn M. 2019. "Early Syriac Reactions to the Rise of Islam." *The Syriac Word*, Ed. Daniel King,175-188. New Yorkk: Roudledge, Taylor&Francis Group.

Rice, D. T. 1963. *Art of the Byzantine Era*. London: Thames&Hudson Ltd.

Sakkal A. 2014. "El-Harīrī'nin Makamāt'unun Kahramanının İlk Üç Resimli Elyazmasında Temsili." *Annales islamologiques* [Online], 48.1 | 25 Ağustos 2014'te yayınlandı, http://dergiler.openedition.org/anisl/3080; DOI: https://doi.org/10.4000/anisl.3080 (Erişim Tarihi: 30.05.2025)

Salaville S. 1943. "G. de Jerphanion, S. J., Les miniatures du manuscrit syriaque N° 559 de la Bibliothèque Vaticane." *Études byzantines* 1:271-276; https://www.persee.fr/doc/rebyz_0258-2880_1943_num_1_1_910_t1_0271_0000_1.

Segal, J. B. 1970. *Edessa: "The Blessed City"*. Oxford: Clarendon.

Snelders B. 2010. Identity and Christian-Muslim Interaction. Medieval Art of the Syrian Orthodox from the Mosul Area. Leuven: Peeters.

Şer A. 1908. "Notice sur les Manuscrits Syriaques et Arabes Conservés dans la Bibliothéque de l'évéché Chaldéen de Mardin." *Revue des Bibliothéques* 18:64-95.

Weitzmann K. 1977. Late Antique and Early Christian Book Illumination. New York: George Braziller.

Wright W. 1870. Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838, I. London: British Museum.

Wright W. 1870-1872. Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838, II. London: British Museum.

Wright W. 1872. Catalogue of the Syriac manuscripts in the British Museum acquired since the year 1838, III. London: British Museum.